

# «...Речэ же ему: что́ ти імя ёсть?»»

## Да 890-годдзя скону князя Барыса Усяславіча Полацкага (каля 1050–1128)

УДК 821.16.09+930.2



Любоў ЛЯЎШУН, доктар  
філалагічных навук

Любоў ЛЯЎШУН. «...Речэ же ему: что́ ти імя ёсть?» Да 890-годдзя скону князя Барыса Усяславіча Полацкага (каля 1050–1128). У артыкуле, прысвечаным 890-годдзю скону полацкага князя Барыса Усяславіча (пам. 1128), аналізуюцца антрапанімікон полацкага княжацкага роду і, у прыватнасці, магчымасць наймення Барыса дынастычным княжацкім імем паганскага паходжання – Рагвалод. Супастаўленне даных захаваных літаратурна-гістарычных крыніц і спецыяльных даследаванняў прыводзіць да высновы, што апошні з вялікіх полацкіх князёў меў адзінае імя – Барыс: па паходжанні славянскае язычніцкае, але асвячонае пакутніцкай смерцю Барыса-Рамана Уладзіміравіча (пам. 1015) і ўключанае ў славянскія святыцы.

**Ключавыя словы:** Полацкае княства, радавод полацкіх князёў, Усяслаў Брыачыславіч Полацкі, Барыс Усяславіч Полацкі, летапісанне, Хаджэнне ігумена Данііла, Аповесць мінулых гадоў, Жыцце Еўфрасінні, ігуменні Полацкай, XII стагоддзе.

Lyubov LEVSHUN. "...So he said to him: What is your name?" On the 890<sup>th</sup> anniversary of the death of Prince Boris Vseslavich of Polotsk (about 1050-1128). The article analyzes the anthroponymy of the Polotsk princely family, in particular, the possibility of giving Boris the dynastic princely name of a pagan origin – Rogvolod. Comparison of literary and historical sources and a special study suggests that the last of the great Polotsk princes had a single name – Boris: it is a pagan Slavic name by origin, but it is sanctified by the martyr's death of Boris-Roman Vladimirovich (died 1015) and is included in the Slavonic church calendar.

**Keywords:** Principality of Polotsk, genealogy of the Polotsk princes, Vseslav Bryachislavich of Polotsk, Boris Vseslavich of Polotsk, chronicle, The Pilgrimage of Abbot Daniel, The Tale of Bygone Years, Life of Pr. Euphrosyne of Polotsk, 12<sup>th</sup> century.

Беларусы, мабыць, адзіны са славянскіх народаў, у сонме святых якога няма ні роўнаапостальных, ні дабраверных

князёў і княгін, з чымі імёнамі звычайна звязаны стварэнне старажытнай дзяржаўнасці, усталяванне і абарона хрысціянства.

Прыгадаем: святы Расціслаў (пам. пасля 870), хрысціцель Маравіі; роўнаапостальны Барыс – у хрышчэнні Міхаіл (пам. 907), хрысціцель Балгарыі; святы Вацлаў Чэшскі (каля 907 – пам. 935/936), прапаведнік хрысціянства ў Чэхіі; Мешка I (каля 935 – 25 мая 992) і яго жонка Дубраўка (пам. 977), хрысціцелі Польшчы; Стэфан I Нямаця – у манастве Сімяон (пам. 1224) і яго сын дабраверны Уладзіслаў – святыя каралі, якія хрысцілі Сербскія землі, і інш.

Тое ж тычыцца і шанавання святых дабраверных уладкавальнікаў асобных абласцей (княстваў) старажытнай

### ПРА АЎТАРА

Ляўшун Любоў Віктараўна.

Нарадзілася ў г. Віцебску. Скончыла Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт імя Леніна (1988), аспірантуру пры Інстытуце сусветнай літаратуры імя Горкага (Масква, 1991).

З 1991 года працавала ў Інстытуце літаратуры імя Янкі Купалы АН Беларусі (потым – Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі), дзе ў 2010–2012 гадах узначальвала сектар гісторыі беларускай літаратуры.

З 2012 па 2018 год – намеснік дырэктара па навуцы Цэнтра сямейнага выхавання «Наша Гарадзішча». З 2018 года – прафесар кафедры стылістыкі англійскай мовы УА «Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт».

Доктар філалагічных навук (2012).

Аўтар больш як 150 навуковых прац, у тым ліку вучэбнага дапаможніка, пяці манаграфічных даследаванняў, чатырох калектыўных прац, зборніка старажытных тэкстаў, выдадзеных па рукапісах, некалькіх навукова-асветных выданняў.

Сфера навуковых інтарэсаў: усходнеславянская медыявістыка, тэорыя і гісторыя ўсходнеславянскай сярэднявечнай кніжнасці і культуры беларускіх зямель.

Русі: святы дабраверны князь Уладзімір Яраславіч, Наўгародскі цудатворац (пам. 1052) – кцітар Наўгародскага Сафійскага сабора; святы дабраверны князь Андрэй Багалюбскі (пам. 1174), уладкавальнік Уладзіміра-Суздальскага княства, якое пасля зрабілася ядром Расійскай дзяржавы; святы дабраверны князь Доўмант – у хрышчэнні Цімафей – Пскоўскі (пам. 1299), уладкавальнік Пскоўскага княства; святы дабраверны князь Данііл Маскоўскі (пам. 1303), заснавальнік Маскоўскага княства; святы дабраверны князь Міхаіл Яраславіч (пам. 1318) і яго жонка святая дабраверная княгіня Ганна Кашынская (пам. 1368), уладкавальнікі Цвярскага княства, і інш.

Адсутнасць у беларусаў дабраверных князёў – гэта вынік трагічнага гістарычнага шляху нашага народа. Старажытныя летапісы Полацкай зямлі, што, несумненна, існавалі і з адным з іх некалі меў магчымасць азнаёміцца Васіль Мікітавіч Тацішчаў, былі, відаць, знішчаны літоўскімі князямі, якія жадалі даказаць сваю адвечнасць на гэтых землях і, такім чынам, законнасць валодання імі. Следам за летапісамі з цягам часу была знішчана і памяць народа пра яго дабраверных князёў – хрысціцеляў гэтых зямель і захавальнікаў веры і падменена легендай аб рымскім паходжанні мясцовых княжацкіх дынастый і літоўскай дзяржаўнасці. Міфічны вобраз Палемона і яго нашчадкаў выцесніў з народнай свядомасці памяць аб Рагвалодзе і яго нашчадках – полацкіх князях Ізяславе Уладзіміравічы, Брачыславе Ізяславічы, Усяславе Брачыславічы, Барысе Усяславічы і «всеславліх внуках», як яны названы ў «Слове пра паход Ігара».

Кожны з гэтых князёў, акрамя Ізяслава Уладзіміравіча (які памёр маладым), кіраваў Полаччынай па некалькі дзясяткаў гадоў і ў свой час быў ушанаваны жыхарамі Полацкай зямлі. І сёння яны вартыя ўдзячнай памяці народа. Гэты артыкул – спроба нагадаць пра апошняга з вялікіх полацкіх князёў – Барыса Усяславіча (каля 1050–1128).



◀ Князь Барыс  
Усяславіч Полацкі.  
Помнік у Барысаве

Дакументальных сведчанняў пра яго жыццё вядома няшмат: у «Аповесці мінулых гадоў», асноўнай захаванай крыніцы па гісторыі старажытнай Русі, князь Барыс згаданы толькі аднойчы – у паведамленні пра яго скон у пачатку 1128 года. Згадкі пра Барыса Усяславіча маюцца яшчэ ў «Гісторыі Расійскай з самых старажытнейшых часоў» В.М. Тацішчава [1, с. 199], у «Хаджэнні ігумена Данііла» (XII ст.) ды ў «Жыцці прападобнай Еўфрасінні, ігуменні Полацкай» (канец XII – XVI ст.). Кароткія і часам вельмі сумніўныя звесткі пра Барыса, князя полацкага, прыведзены таксама ў польскіх хроніках («Хроніка польская, літоўская, жамойцкая і ўсяе Русі» Мацея Стрыйкоўскага) і пазнейшых так званых беларуска-літоўскіх летапісах (Хроніка Быхаўца, летапіс Рачынскага, Еўраінаўскі летапіс, Хроніка літоўская і жамойцкая і інш.). Яго імя чытаецца ў надпісах на славурых «Барысавых камянях» і гучыць у назве горада Барысаў.

Дакладная дата нараджэння Барыса Усяславіча невядома: яна разлічваецца прыблізна – сярэдына 50-х гадоў XI стагоддзя. І можна толькі меркаваць, кім была яго маці. Няма сведчанняў пра дзіцячыя і юнацкія гады гэтага князя. Зусім мала мы ведаем пра яго амаль трыццацігадовае кіраванне Полацкай зямлэй. Усе звесткі

пра Барыса Усяславіча настолькі бедныя, што нават само імя князя да гэтага часу выклікае спрэчкі сярод даследчыкаў гісторыі полацкага княжацкага дома. Вядома, што пасля хрышчэння Русі ў антрапаніміконе Рурыкавічаў для наймення князёў выкарыстоўвалася, як правіла, «імянная пара»: радавое княжацкае імя паганскага паходжання суправаджалася хрысціянскім, якое давалася ў час хрышчэння. У свецкіх дакументах ужывалася ў асноўным радавое імя, у тэкстах царкоўнага характару – хрысціянскае. Часам прыводзіліся абодва імені адразу, як, напрыклад, у вядомым надпісе на камені князя Рагвалода Барысавіча: «Господи помози рабу Своему Василию в крещении, именем Рогволоду сыну Борису».

Гэтая асаблівасць стала прычынай таго, што ў шэрагу работ і шматлікіх генеалагічных табліцах імя сына Усяслава – Барыс – прадстаўлена як хрысціянскае, нададзенае яму ў гонар князя-пакутніка Барыса-Рамана Уладзіміравіча (пам. 1015), а яго радавым імем лічыцца Рагвалод [2, с. 230; 3, с. 9; 4, с. 58–59; 5, с. 44, 48, 51; 6, с. 113; 7, с. 40], дадзенае ў памяць аб заснавальніку полацкага княжацкага роду легендарным Рагвалодзе, які «перешел изъ заморья, имяше волость свою Полотьске».

Такое меркаванне грунтуецца, у прыватнасці, на звестках з позняга Густынскага летапісу, дзе пра смерць гэтага князя сказана: «Преставися князь Полоцкий Рогволод или Борис» [8, с. 77]. Аднак даследчыкі старажытнарускага княжацкага антрапанімікона А.Ф. Літвіна і Ф.Б. Успенскі, аналізуючы гэтае паведамленне, звярнулі ўвагу на тое, што «канструкцыя, якая ўводзіць імёны князёў («Рагвалод або Барыс»), вельмі тыповая для сучаснай рускай літаратурнай мовы, зусім не характэрная для мовы летапісных помнікаў. У вядомых нам тэкстах вызначанай групы спалучэнне радавога і дадзенага пры хрышчэнні імёнаў не ўводзіцца ў тэкст пры дапамозе гэтага злучніка. Што прымушае выказаць здагадку: складальнік Густынскага летапісу, прынамсі... пераіначыў

больш ранняе сведчанне, якое было ў яго распараджэнні, ці сам сканструяваў яго. Раздзяляльная канструкцыя з «або» магла азначаць, што ён не ведаў, да якога з полацкіх князёў – Барыса або Рагвалода – адносіцца летапіснае паведамленне пра смерць. Больш верагодна, што складальнік Густынскага зводу быў, так бы мовіць, першым аўтарам гіпотэзы пра тоеснасць двух полацкіх князёў, што згадваліся ў суседніх летапісных артыкулах... якая (гіпотэза. – Л.Л.) ніякімі старажытнымі летапіснымі сведчаннямі не падмацоўваецца» [4, с. 273–274].

Да гэтага часу ў навуцы застаецца канчаткова не вытлумачаным паведамленне, якое з'яўляецца толькі ў познім летапісанні – у Маскоўскім летапісным зборы і Васкрасенскім летапісе, дзе пералічаны полацкія князі, сасланыя ў 1129 годзе Мсціславам Вялікім у Візантыю. У Маскоўскім зборы: «Мъстислав... пославъ по кривские князи, по Давыда, и по Ростислава, и Святослава, и по Рогволодича два, по Василия, и по Ивана, и въсаждав их в лодии, поточи их ко Царьграду за ослушание их, а по городом их посажа люди своя».

У Васкрасенскім зборы пералік крыху адрозніваецца: «Мъстислав... пославъ по кривские князи, по Давыда, и по Ростислава, и Святослава, и по Рогволодича два, и по Ростиславе, по Василия, и по Ивана, и въсаждав их в лодии, поточи их ко Царьграду за ослушание их, и по городом их посажа люди своя» [9, с. 28–29]. Дадатак «и по Ростиславе» М.М. Карамзін лічыў пазнейшай памылковай устаўкай. Пра гэта, у прыватнасці, сведчыць і граматычная форма. Цікава, што пад «Рогволодича», Васілём і Іванам, Мікалай Міхайлавіч разумеў сыноў Рагвалода Усяславіча [10, заўв. 251], лічачы яго яшчэ адным сынам Усяслава Брачыславіча Полацкага [4, с. 594–595; 11, с. 401, 684, заўв. 186; 12, с. 71, заўв. 54, с. 72].

Такое дапушчэнне, на наш погляд, цалкам упісваецца ў логіку надання імя полацкім князям: свайму першыню Усяслаў даў імя заснавальніка полацкай дынастыі Рагвалода, як бы сцвярджаючы гэтым права полацкага княжацкага до-

ма на яго вотчыну. А тое, што першынец не заняў пасля Усяслава Брачыславіча Полацкі стол як старэйшы ў родзе, можна патлумачыць тым, што ён памёр (альбо загінуў) яшчэ пры жыцці бацькі, як, напрыклад, і яго прадзед Ізяслаў Уладзіміравіч.

Наступным сынам даюцца імёны князёў-пакутнікаў, якія загінулі ў дынастычнай міжусобіцы: Барыс, Глеб, Раман, Давыд. Малодшым – Расціслаў і Святаслаў па вельмі распаўсюджаным у старажытнай Русі прынцеце, які даследчыкі антрапанімікона Рурыкавічаў назвалі прынцепам вар’іравання радавога імя: для ўказання на сувязь паміж бліжэйшымі продкамі і нашчадкамі «імя сына магло змяшчаць... адну з частак імя бацькі, і імёны сына і бацькі мелі, такім чынам, як супадаючыя, так і несупадаючыя кампаненты» [4, с. 32]. У нашым выпадку – Усяслаў, Расціслаў і Святаслаў. Можна нават заўважыць нейкі намер у называнні Усяславам малодшых сыноў – жаданне, каб слава полацкага княжацкага дома расла і асвятлялася на Русі: **Расціслаў, Святаслаў...**

Між тым, на падставе пераліку полацкіх князёў у Маскоўскім летапісным зборы, Б.М. Флора выказаў меркаванне, што згаданы тут Васіль Рагвалодавіч і вядомы па летапісных сведчаннях Рагвалод Барысавіч, чым імем у хрышчэнні было, як вядома, Васіль, – адна асоба. А ўжо з гэтага меркавання (якое нічым больш не падмацоўваецца) даследчыкі робіць выснову, што радавым імем Барыса Усяславіча Полацкага было Рагвалод [6, с. 113]. Яшчэ раней за Б.М. Флору падобнае прапанаваў Э.М. Загарульскі, заўважыўшы, што Рагвалод Барысавіч «відаць, пад імем Васіля [Рагвалодавіча], у 1129 годзе быў сасланы ў Візантыю» [3, с. 11].

Аднак, як аргументавана адзначаюць даследчыкі старажытнарускага княжацкага антрапанімікона, «калі нават прытрымлівацца версіі, паводле якой згаданы ў Маскоўскім летапісным зборы Васіль з’яўляецца сынам Рагвалода, гэтага зусім не дастаткова для атаясамлівання яго з Рагвалодам-Васілём



◀ Барыс і Глеб. Фрэска. Спаса-Праабражэнская царква Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра, г. Полацк

Барысавічам. Два кузены, Барысавіч і Рагвалодавіч, маглі быць цёзкамі па сваіх хрысціянскіх імёнах – такая з’ява была ў вышэйшай ступені распаўсюджана ў родзе Рурыкавічаў наогул і ў сям’і полацкіх князёў у прыватнасці... Цалкам верагодна, што ў трох братоў – Барыса, Рагвалода і Святаслава – было па сыну з імем Васіль» [4, с. 61]. Заўважым, Васіль – імя для дома Рурыкавічаў знакавае, паколькі з’яўляецца хрысціянскім імем хрысціцеля Русі Уладзіміра Святога.

Разам з тым, заўважаюць даследчыкі, «у дамангольскі перыяд... пры вельмі абмежаваным наборы спрадвечных княжацкіх імёнаў і надзвычайным багацці князёў-цёзак імёны сына і бацькі ў пераважнай большасці выпадкаў не супадаюць. Падобнае несупадзенне аж да XIII стагоддзя ёсць з’явай настолькі рэгулярнай, што мэтазгодна казаць пра існаванне яўнай забароны на называнне сына імем жывога бацькі... На Русі паўтор радавога імя жывога бацькі характарызуе істотна больш позні этап развіцця дынастычнага іменаслова і аж да XVI стагоддзя спалучаецца з забаронай на поўнае антрапанімічнае прыпадаб-



Рагвалодаў камень

ненне сына жывому бацьку... неабходна, аднак, падкрэсліць, што гаворка ідзе выключна пра забарону на паўтор радавых княжацкіх, язычніцкіх па паходжанні, імёнаў. Што да імёнаў хрысціянскіх, то такія абмежаванні тут наўрад ці калі мелі строга забаронны характар» [4, с. 267–268, 34].

Гэтая заканамернасць вельмі ўмацоўвае пазіцыю тых навукоўцаў (да іх належу і я. – Л.Л.), якія лічаць, што Барыс Усяславіч не мог мець радавога імя Рагвалод, паколькі ён так назваў свайго сына. І, такім чынам, Рагвалод Барысавіч не мог называцца Рагвалодам Рагвалодавічам, тым больш што, па сведчанні даследчыкаў, «ні ў адной вядомай нам крыніцы ўладальнік такога імя і імя па бацьку не фігуруе» [4, с. 269].

Вядома, што ўжо ў канцы XI – першай палове XII стагоддзя імя Барыс магло сумяшчаць у сабе функцыі радавога імя і імя ў хрышчэнні, ёсць нямаля прыкладаў [4, с. 270] і фактаў, якія могуць сведчыць пра тое. Што тычыцца менавіта Полацка, напрыклад, вядома: у фрэскавай размалёўцы Спаскай царквы ў Сельцы (дзе разам з прап. Еўфрасінняй вяла дзейнасць дачка князя Барыса Еўпраксія) прыкметнае месца займае фрэска св. князёў Барыса і Глеба, а гэта пераканаўча сведчыць аб устойлівым шанаванні іх у Полацкім княстве ў першай чвэрці XII стагоддзя.

▼ Знішчаны Барысаў камень каля вёскі Накоўнікі. Фота 1818 года



Яшчэ аргумент на карысць нашага меркавання: аж да XIII стагоддзя ў самых старажытных рускіх летапісах (Лаўрэнцьеўскім, Іпацьеўскім і Наўгародскім першым) не сустракаецца прыкладаў спалучэння ў межах аднаго наймення радавога імя і хрысціянскага імя па бацьку. Між тым у «Жыцці Еўфрасінні Полацкай» дачка князя Барыса называецца «княжна Борисовна именем Звенислава». Такім чынам, побач з княжацкім імем князёўны пастаўлена менавіта княжацкае радавое імя па бацьку.

Таксама і ў паведамленні пра жаніцьбу сына князя Барыса з унучкай Мсціслава Вялікага жаніх называецца Рагвалодам Барысавічам: «Ізяслаў [Мсціславіч] аддаў дачку свою ў Полацк за Барысавіча за Рагвалода» [13, сл. 311; пад 1144 г.]. Такім чынам, «калі жаніх... названы сваім радавым імем, то можна меркаваць, што і ў якасці імя па бацьку ў дадзеным выпадку ўжыта тое, якое лічылася радавым імем яго бацькі» [4, с. 269].

Тую ж карціну даюць нам надпісы на Барысавых і Рагвалодавым камянях [14, с. 26–27]: у тых, што высечаны па загадзе Барыса Усяславіча, ён называецца толькі Барыс: «Господи, помози рабу своему *Борису*».

А вось на Рагвалодавым камені князь загадаў высечы абодва свае імені (радавое і ў хрышчэнні) і толькі адно імя свайго бацькі: «В лето 6679 [1171] месяца мая в 7 день доспен крест сей. Господи помози рабу своему *Василию* в крещении именем *Рогволоду* сыну *Борисову*».

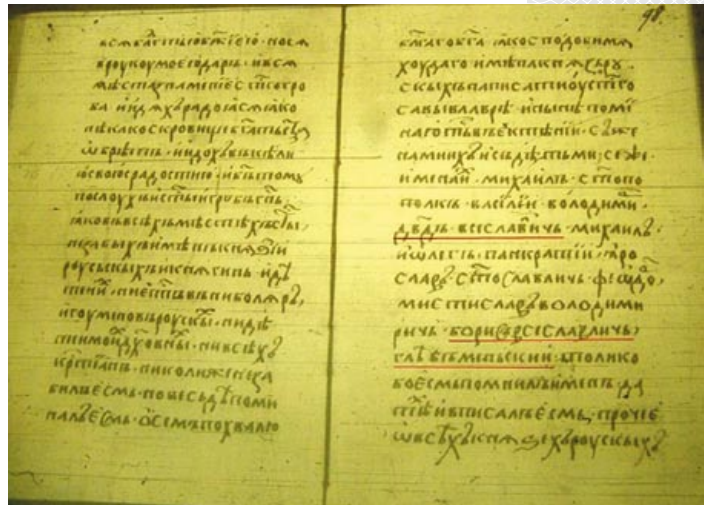
«Улічваючы, што падобныя надпісы, асабліва ў тых выпадках, калі яны відавочна створаны ў рамках адной мясцовай традыцыі, маюць тэндэнцыю набываць характар формулы, якая складаецца з пэўных элементаў, можна дапусціць, што ў іх павінны прысутнічаць абодва імені князя, радавое і дадзенае пры хрышчэнні», – заўважаюць А.Ф. Літвіна і Ф.Б. Успенскі. І калі ў захаваных надпісах на Барысавых камянях ужыта толькі адно імя, «можна дапусціць, што гэта імя сумяшчае ў сабе абедзве функцыі, з'яўляючыся і радавым, і атрыманым пры хрышчэнні адначасова» [4, с. 271].

Таксама і «ў летапісным згадванні пра смерць бацькі Рагвалода названа толькі адно яго імя Барыс. Пры гэтым у самых старажытных летапісных тэкстах, якія апісваюць скон каго-небудзь з Рурыкавічаў у XI – першай палове XII стагоддзя, толькі імем у хрышчэнні могуць называцца князычы і князёўны, але не дарослыя, цалкам самастойныя князі... Паведамленні пра смерць такіх асоб, якія маюць усю паўнату радавых правоў, абавязкова змяшчаюць указанне іх радавога імя і толькі часам – разам з ім – указанне імя ў хрышчэнні... Такім чынам, тая акалічнасць, што ў паведамленні пра смерць аднаго з полацкіх князёў, змешчаным пад 1128 годам, памерлы названы Барысам, з найбольшай верагоднасцю азначае, што тое ж імя выкарыстоўвалася і ў якасці радавога» [4, с. 270–271].

Паказальна таксама, што ва ўсіх спісах «Хаджэння ігумена Данііла ў Святую зямлю» (1104–1107 гг.), дзе Данііл, пералічваючы рускіх князёў, за якіх ён маліўся, згадвае і старэйшых полацкіх князёў, яны называюцца Барыс, Глеб, Давыд, у той час як астатнія князі згадваюцца пад двума імёнамі [4, с. 272]: «И о сем похвалю благаго Бога, яко сподоби мя, худаго, имена князь русских написать у Святого Савы в Лавре, и ныне поминаются имена их в ектении с женами их и с детьми. Се же имена их: Михаил Святополк, Василий Володимир, *Давид Всеславлич*, Михаил Олег, Панкратий Ярослав Святославлич, Феодор Мистислав Володимирич, *Борис Всеславлич*, *Глеб Меньский*» [15, с. 359].

Улічваючы ўсе гэтыя факты, даследчыкі старажытнарускага княжацкага антрапанімікона прыйшлі да высновы, што ўсе чатыры імені святых князёў, братоў-пакутнікаў Барыса-Рамана і Глеба-Давыда, даваліся сынам Усяслава Полацкага як адзіныя, якія сумяшчалі функцыі і радавога княжацкага, і хрысціянскага, атрыманага пры хрышчэнні [4, с. 481].

Такім чынам, апошні з вялікіх полацкіх князёў найбольш верагодна меў адзінае імя – Барыс: па паходжанні – славянскае



▲ Аркуш «Хаджэння ігумена Данііла ў Святую зямлю»

язычніцкае, але асвячонае пакутніцкай смерцю Барыса-Рамана Уладзіміравіча і ўключанае ў славянскія святцы. ▮

Артыкул паступіў у рэдакцыю 03.05.2018 г.

### СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Татищев, В.Н. История Российская с самых древнейших времен: [в 5 кн.] / В.Н. Татищев. – М.: Напеч. При Имп. Моск. ун-те, 1768–1848. – Кн. II. – 1773. – [8], 536 с.
2. Алексеев, Л.В. Полоцкая земля: очерки истории северной Белоруссии в IX–XIII вв. / Л.В. Алексеев; отв. ред. акад. Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1966. – 295 с.
3. Загоруйский, Э.М. Генеалогия полоцких князей Изяславичей / Э.М. Загоруйский. – Минск, 1994. – 31 с.
4. Литвина, А.Ф., Успенский, Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики / А.Ф. Литвина, Ф.Б. Успенский. – М.: Индрик, 2006. – 904 с.
5. Рукавишников, А.В. Некоторые вопросы истории Полоцкой земли домонгольского периода / А.В. Рукавишников // Русское Средневековье. 2000–2001 годы: источники – М., 2002. – С. 40–69.
6. Флоря, Б.Н. Историческая традиция об общественном строе средневекового Полоцка / Б.Н. Флоря // Отечественная история. – 1995. – № 5. – С. 110–116.
7. Янин, В.Л., Гайдуков, П.Г. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. / В.Л. Янин, П.Г. Гайдуков. – М.: Интрада, 1998. – Т. 3. – 240 с.
8. Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 40. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. – 202 с.
9. Летопись по Воскресенскому списку [Электронный ресурс] // Полное собрание русских летописей. – Изд. 1-е. – Т. 7. – СПб., 1856. – 358 с. – Режим доступа: [http://psrl.su.ru/toms/Tom\\_07.shtml](http://psrl.su.ru/toms/Tom_07.shtml). – Дата доступа: 20.11.2017.
10. Карамзин, Н.М. История государства Российского [Электронный ресурс] / Н.М. Карамзин. – Изд. 2-е, испр. – СПб.: В типографии Н. Греча, 1819. – Т. II. – 586 с. – Режим доступа: [http://www.magister.msk.ru/library/history/karamzin/kar02\\_05.htm](http://www.magister.msk.ru/library/history/karamzin/kar02_05.htm). – Дата доступа: 18.10.2017.
11. Соловьев, С.М. Сочинения: в 18 кн. / С.М. Соловьев. – Кн. 1. – Т. 1–2. – М.: Мысль, 1988. – 797 с.
12. Данилевич, В.Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия / В.Е. Данилевич. – Киев, 1896. – 288 с.
13. Лаврентьевская и Троицкая летописи [Электронный ресурс] // Полное собрание русских летописей. – Изд. 1-е. – Т. 1. – СПб., 1846. – 392 с. – Режим доступа: [http://psrl.su.ru/toms/Tom\\_01.shtml](http://psrl.su.ru/toms/Tom_01.shtml). – Дата доступа: 22.11.2017.
14. Рыбаков, Б.А. Русские датированные надписи XI–XIV веков / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1964. – 48 с.
15. Хождение Даниила, Русской земли игумена (на спісу ВОЗ Сім. 124, апошн. чвэрць XV ст., Нацыянальнай б-кі Польшчы, Варшава), л. 97 б – 98 // Рэлігійнае пісьменства кірылічнай традыцыі XI–XV стст. / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., філ. «Н-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купаль»; уклад., прадм., камент., указ.-давед. ім. Л.В. Ляўшун. – Мінск: Беларуская навука, 2013. – С. 294–360.